Juanita ajkem y aj'achïk' pa kiwi' ri utziläj taq b'anob'äl

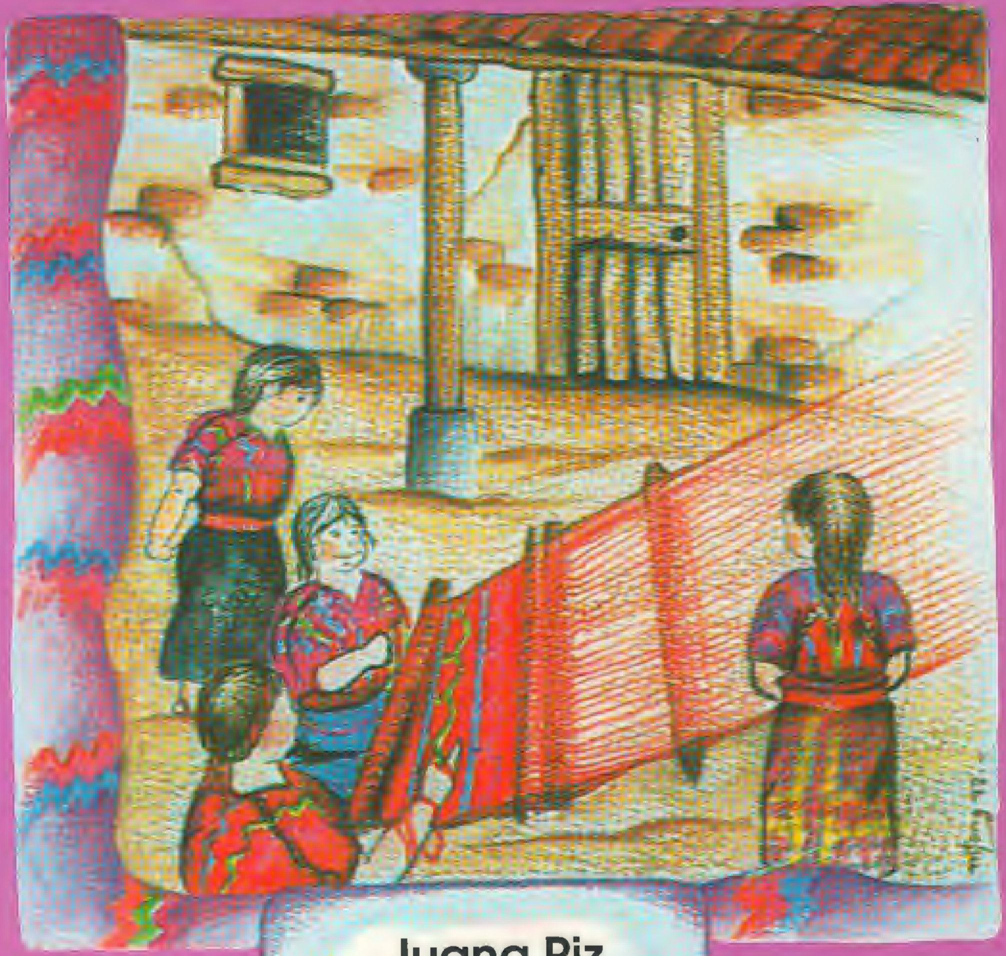

Juana Riz

Tz'ib'anel: Ricardo Lima
B'anöy Wachib'äl: Mayra Fong

Instituto de Lingüística
Nimatijob'äl Rafael Landívar

Ejemplar de archivo

Juanita ajkem y aj'achïk' pa kiwi' ri utziläj taq b'anob'äl.

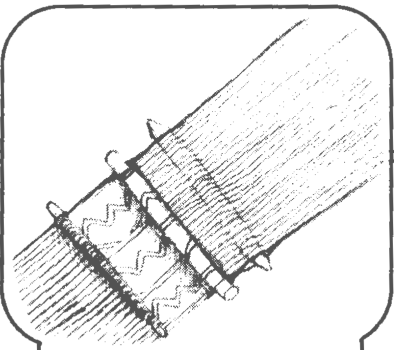

Juana Riz

Molaj wuj:	Materiales Educativos No. 26
Tzob'aj wuj:	Kaqchikel No. 2 Q'ataj: Literatura Infantil
Ruk'amöl b'ey molaj wuj:	Guillermina Herrera Peña
Elesanel wuj:	Ricardo Enrique Lima Soto
B'anöy wachib'äl:	Mayra E. Fong Rodríquez
Nuk'üy wachib'äl:	Rolando Chacach Catú
Q'asanel pa kaqchikel ch'ab'äl:	Joel Tezagüic

© 1994 Nimatijob'äl Rafael Landívar

Pa rub'i' ri xti Angelito, pa rub'eyal rija' wejqalem jun ch'ajch'öj chuqa' utziläj na'oj; chuqa' pa ruwi' kina'oj ri ak'wala' chi man jun etzelal kejqalen taq nq'ax pa kijolom ri rutzil ri k'aslemal.

Ri xtaq tzijonem ri nya' apo pa ruq'a' ri sik'inel wuj wakamin, ruchajin ri uchuq'a', ri utziläj taq na'oj ri ya'öy ruq'ij ri utziläj taq ixoqi' pa kik'aslem, ri ketaman kik'wa'n rucholajem ri kik'aslem pa rub'eyal ri kisamaj pa kitinamit, ri utziläj taq na'oj chuqa' ri b'anob'äl je'.

Ri nurayb'ej re xtaq tzijonem re' chuqa' ri xtaq wachib'äl ri k'o chi rupam, ja ta ri nnimirisäx ruwäch ri jalajöj taq n'aoj k'o ruq'ij ri k'aslemal pa qajolom chuqa' ri kinojib'al ri xtaq ak'wala' aj Iximulew, richin ta kan nkichinaj ri pa kik'aslem re tzij re'—achi'el ri xtaq ak'wala' aj mayi'— chuqa' pa jun k'aslemal ri akuchi' ri jalajöj taq b'anob'äl ye'ajowäx junan kiq'ij ri e k'o pa qatinamital —achi'el ri xtaq kaxlan taq ak'wala'.

Ri etamab'äl pa ruwi' ronojel ri ruq'a' raqän ruchajin jun b'anob'äl, nuq'alajirisaj chi nq'ax pa qajolom ri rub'eyal ruk'aslem ri winäq chi ruwäch ri ruwach'ulew chuqa' ri utzil nqak'ül, nqïl taq ütz nqak'wa'j qi' pa rub'eyal ri junamil.

Ricardo E. Lima S.

Tz'ib'anel: Ricardo Lima'
B'anöy Wachib'äl: Mayra Fong

Juanita ajkem y aj'achïk' pa kiwi' ri utziläj taq b'anob'äl.

Pa ruwi' el taq'aj pa Mak'a', nyik'lun konojel ri ch'umil y ri ik'. Villa de Zacualpa, ri rusaqil ri iglesia nq'alajin k'a pa jotöl chi rupam ri jun toq'a', pa rutinamital K'iche'.

Chi rupam ri rachoch a Manuel García y ri te'ej Petrona Hernández, man näj chi re ri tinita tinamït, kan janíla tik'asäs: yin, ri yin tiko'öl ral, ri xub'inib'aj Juana, ri xaläx ch'ajch'öj y ruchuq'ab'on, ri wakamin yinoq' woqan el nuway.

Ri ri' kaji' aj, utziläj q'ij rub'inib'an pa kajlab'al ri mayab' taq winäq K'iche'. Jun utziläj q'ij rejqalem, ke ri' kinojib'al kan ri ojer taq winaqi', ri xke'aläx pa ri q'ij ri', xa jun utziläj winäq y xtik'ase' k'ïy juna' y xtisamäj pa ruwi' ri tinamït.

Taq xseqär pe, ri wach'alal xeb'iyin el Zacualpa, ja chi ri' xtiqasäx ya' pa kiwi'. Ri pa b'ey taq e b'enäq, ri chikopi' yeb'ixan achi'el ta ajun rije' nkik'ül apo ri Ajaw.

Jun ka'i' oxi' juna' yan chïk, kik'in ri numi'al chi ruwa ri nute'; yin yito'on yan chïk chi rub'anik ri q'utu'n y ruch'ajch'ojirisaxik ri jay. Ri nute' jukumaj nb'e pa samaj nuk'wa'j ronojel rusamajib'al qa ri' ruway nuk'wa'j ri nqab'än röj ixoqi'.

Taq nseqär pe yojel el rik'in ri nute' y e ka'i' numi'al, pa kemoj chi ruwäch ri qachoch. Yin yixuke' chi kixikïn ri numi'al, xa pa kiwi' rije' k'o wi chi nkik'üt chi nuwäch ri kemoj, man kan ta e k'ayew rub'anik, xa taq xoq'öp, su't, pas, ruq ak'wal.

Chi nuwa yin achi'el jun etz'anem, ri b'atz'in b'ätz' ja ri ri yalan xqa chi nuwäch; chuqa' ninsöl ri b'ätz' chi rij ri solb'äl b'ätz' y nb'eruk'olochij ri pa nuq'a' y kan janíla ütz xintz'et ja taq nusururej ri rusolb'al b'ätz', noqa pa nuk'u'x ri etz'ab'äl yek'oje' pa nimaq'ij.

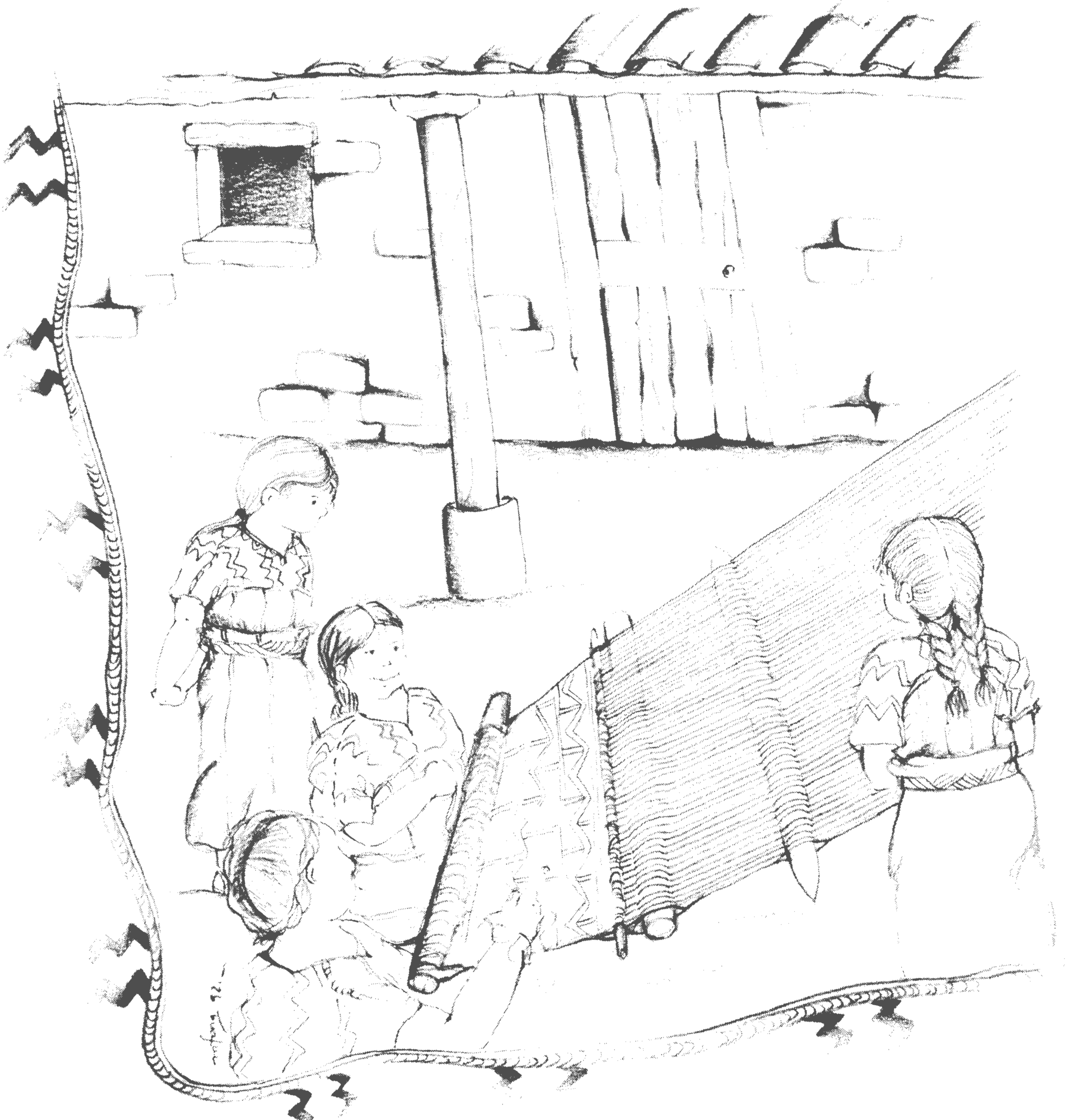

Jun tqaq'ij xub'ij ri nute' chi we chi yitikïr chïk yenyuq'uj jun b'olaj karne'l:

—Juanita, —xub'ij ri nutata' chi we—, wakamin k'a yayuq'uj k'a ri qakarne'l.

—Ütz qatata' —xinb'ij chi re yin.

Ri kina'oj ri mayab' taq winäq janíla nk'atzin pa qawi' röj roma ri' röj ak'walaxela' chöj nqab'än ri nkib'ij qate' qatata'; kan ja k'a q'ij ri xinchäp el b'ey pa taq latz' juyu', nuk'wa'n el ri nukäm yin, yikemon taq ri karnela' yeq'osoman. Xinwetamaj kiwäch konojel ri karnela', ke chuqa' ri' xinyala' kib'i' y yinetz'an kik'in.

Ke ri' xinchäp kito'ik ri nute' chuqa' ri nutata' pa qachoch: ka'i' samaj ninb'än yikemon y yiyuq'un.

Ronojel ri oxik' ik' nqaqupij kob'ojal ri chikopi'. Yin yito'on apo rik'in kiximik kaqän. Ke ri k'a rija' nuchäp qa ri rusamaj rik'in ri qupb'äl, nuk'en el eqal ri kib'oqal ri chikopi', eqal eqal nqupin chi man yerusïk' ri chikopi'.

Ke ri nqamöl k'ïy chakäch chi b'o'j, yojb'e qa qonojel pa ruch'ajik pa raqän ya'. Ke ri' nqak'än kan ri xub', ruq'olil y xik'a'y e k'o chi rupam. Re jun samaj re' yalan ruchuq'ab'on y k'atzinel, wi man xtiqab'än ta ri samaj re' chi re, man ütz ta nel ri qab'atz' richin ri qakem, chuqa' man xtuk'ayij ta ri' richin qaway.

Xinok el jumül q'opoj ixöq, jeb'el yisamäj y ninwajo' ninwetamaj k'ak'a' taq samaj. Jun nimaq'a' taq yeyuq'üx ri karne'l, xoqa wik'in jun winäq, chuqa' rija' yeruyuq'uj jun tzob'aj chikopi'.

Taq xintz'et apo pa nunik'ajal xa ja ri' numama', taq xapon wik'in xub'ij chi we:

--Xseqär Juanita, ¿achike ab'anon wïy numam?

--Yin ütz táta matyox, y rat ¿achike ab'anon? --xinb'ij chi re rik'in ronojel kikotem.

--Numi'al, nink'utuj jun utzil chi awe --xub'ij ri numama' chi we.

--¿Achike k'a nawajo' táta?

--K'o k'a jun nutaqkil pa tinamït y ninwajo' chi ye'ayuq'uj kan re nukarne'l re jun q'ij re'. Taq xtiqaq'ij qa ye'aya' kan pa kikoral, tab'ana' utzil chi we.

Yalan xikikot y taq xiruya' kan y xintz'ub'aj el ruq'a'. Ke ri' k'a eqal eqal xbe el ri numama'.

Xqaq'ij k'a man jun achike ta xink'ulwachij. Xentzolij k'a ri chikopi' pa tinamït y xeb'enya' kan pa kikoral. Xqaq'ij qa y ri numama' janita napon. Ke ri' nuyon xib'e chi wachoch.

Ri q'ij xqa yan qa chi rij ri juyu'. Xa chöj k'a ri ruq'aq'al ri kaj xk'utun ri nub'ey.

Eqal e nuk'wa'n ri chikopi' pa taq q'ayïs, taq achike la ch'ab'äl xinwak'axaj. Xinxib'ij k'a wi' y xitz'ojpin pa ya': xinna' chi ja ri q'ab'altz'um. Ri nute' rutzijon chi we chi e k'o xamanil nkipo' el ki' utiwa', karne'l... Re xamanil re' xkib'än etzelab'äl chi ke ri ajyuq'a', ajb'anöy si' y roma ri' nkixb'ij ki'. Rub'in k'a chi we, ja achi'a' re' kib'anon kan etzelab'äl taq mak y man nkajo' ta nkiya' kan ri ruwach'ulew. Xoqa k'a chi we chi man xinya' ta q'ij chi xok ri xib'inel pa wánima. Xintzeqej ri nuch'ami'y chi kay y yin xisik'in y xib'e jun anin... Ri nuch'ami'y xintzojtza' jun ti ch'utin ramaj, xinna' k'a chi xitikïr yan xinya' kan chi wij.. Xinjiq'aj k'a ri wuxla' y xinchäp ri eqal b'inen roma xitikïr xink'owisaj ri xib'inel.

Xink'üt chi nuwäch chi yitikïr ninto' wi' nuyon. Taq xinb'ij chi re ri nute' xutzeqej k'a ruq'a' roma kikotem chi xinik'o chi ruwäch ri jun etzelanel.

Ja k'a ri k'aslem xk'utun nusamaj chi nuwäch chi xenb'ana'

chawon taq samaj: su't, po't, perraje. Man kan ta choj nk'achoj chanin. Xintijoj na wi', nxim ri nuyuqb'al chi ruwa ri che' y chuqa' xinya' apo ri wejqab'al chi wij chi ninxim ri nukem, richin nurïk' jeb'el ri', ri kan janíla k'ayew man nuyüch ri pa taq ruxkïn, y rub'alixik, ri ruk'u'x, ruk'ir y ronojel ruchoko'y, ruya'ik ri k'ala' y ronojel ri rusamajb'al.

Rik'in ruq'ab'al ri samaj yatikïr nachojmirisaj ronojel rub'anik ri kemoj: rajlaxik ri ruway y chuqa' nk'oje' pan ajolom janipe' ruwäch o rub'atz'il ri kem; ke ri' chuqa' nawetamaj ruwäch ri samajib'äl ri nk'atzin chi rupam ri kemoj, ke chïk k'a ri nawetamaj rajlaxik rub'anik, ruxolik y retz'ab'alul.

Xinok el jumül ixöq y xinnüt rupam ri wachoch. Rik'in kinojib'al ri ojer taq winäq, ri nute' rusujun ri k'ulub'ïk chi we rik'in ruk'ajol jun achin achoq rik'in jeb'el qak'wa'n qi'. Ri ala'

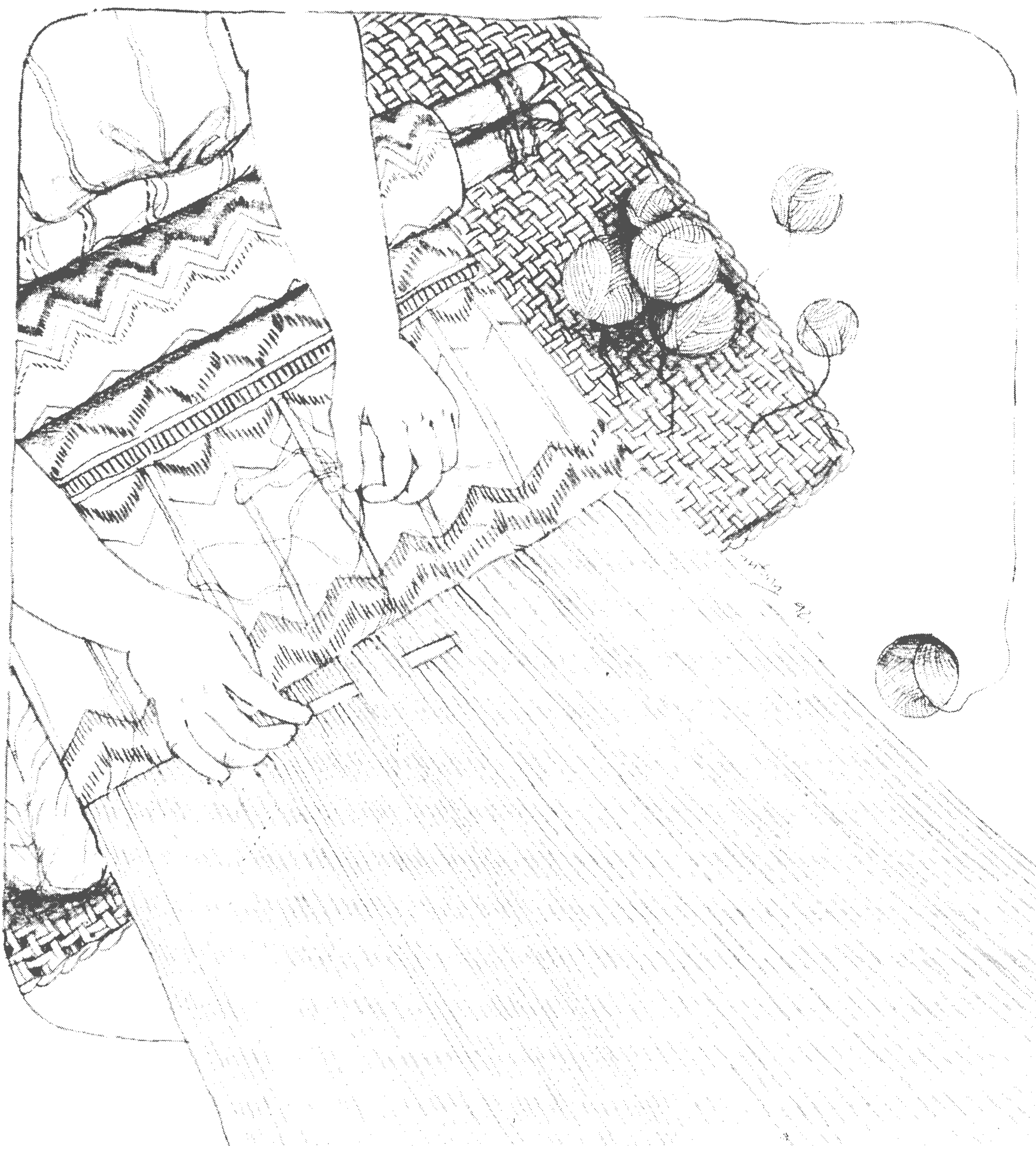

rub'inib'an Juan. Chi öj ka'i' xqanimaj kitzij qate' qatata' richin yojk'ule'. Xa roma k'a re' k'ulanem re' xkik'ül ki' ka'i' jay jantape' chi kikotem.

Xqab'än k'a ri qachoch pa Chi Waq'al, chi rupam ri juyu' ri e k'o ri nute' nutata'. Chi ri' xeqak'iytisaj wo'o' ak'wala': María, Tomás, Pedro, Gregoria y Santos. Xinok k'a el wakamin jun k'atzinel winäq kichin kan ri aj K'iche'. Ri wal xketamaj kan ri nuch'ab'äl, ri qana'oj, ri qasamaj y ri qab'anik, ke chuqa' ri' ri qasamaj pa taq juyu'. Ke k'a ri' xketamaj kan rije' ri samaj nb'anatäj chi ruwach'ulew: Xa xtik'atzin apo richin ri kik'aslem, ke chuqa' ri' xink'üt kan chi kiwäch konojel ri qach'alal mayab' e k'o chi rupam ri qanimaläj tinamït Iximulew.

Xik'o jun ka'i' juna', xojel el Chi Waq'al, xojq'ax k'a Tunaja' chi runaqaj mas Zacualpa. Chi ri' k'a taq xinok jun utziläj winäq. E k'ïy winäq yeb'in chi we chi yin xib'ejalon nik'aj kib'anikil ri winäq.

Chi ri' pa Tunaja', nab'ey man ketaman ta yekemon. Ri winäq chi ri' yesamäj chi rupam juley chïk wi q'ab'aj taq samaj ketaman: chakäch, pach'u'n taq pop, xot chuqa' ulew taq läq. Ke k'a ri' xintz'ük chïk k'a jun k'ak'a' k'aslem, eqal k'a xeb'e'apon ri winäq y ri ixoqi' mas e k'o wi.

Ri wal y yin yeqak'ül apo rik'in ronojel kikotem y yojtzijon kik'in. Röj öj tz'uyül chi ruxe' ri qakem. Ke k'a ri' ri winäq nkitz'et ri qasamaj nqab'än chi ruwajay, ke k'a ri xok jun nimaläj tijob'äl. Röj man jun xqak'ek'ej ta qi' chi ruk'utik ri qasamaj; ke ri' xeqab'ochi'ij richin xketamaj ta ri qasamaj röj.

Wakamin xa b'a akuchi' chi ruwa taq jay ri pa Tunaja' nb'an wi ri kemoj. Xe ke k'a ri' xketamaj kan konojel ri winäq ri rub'anik po't, xa ja k'a ri' xkikusaj ri ixoqi' aj Zacualpa. Re samaj re' xeruto' chi rupam ri k'ayewal chi rupam ri kachoch; wakamin nintz'et apo chi konojel nkib'än chïk ri kitzyaq, ja rije' yenojin qa ruxolik rupam ri kitzyaq, man xa k'a achike chïk ta k'a tzyäq nkikusaj, yekikot yeb'e pa b'yajem, xa ke k'a ri ütz xkitz'etela' ki'.

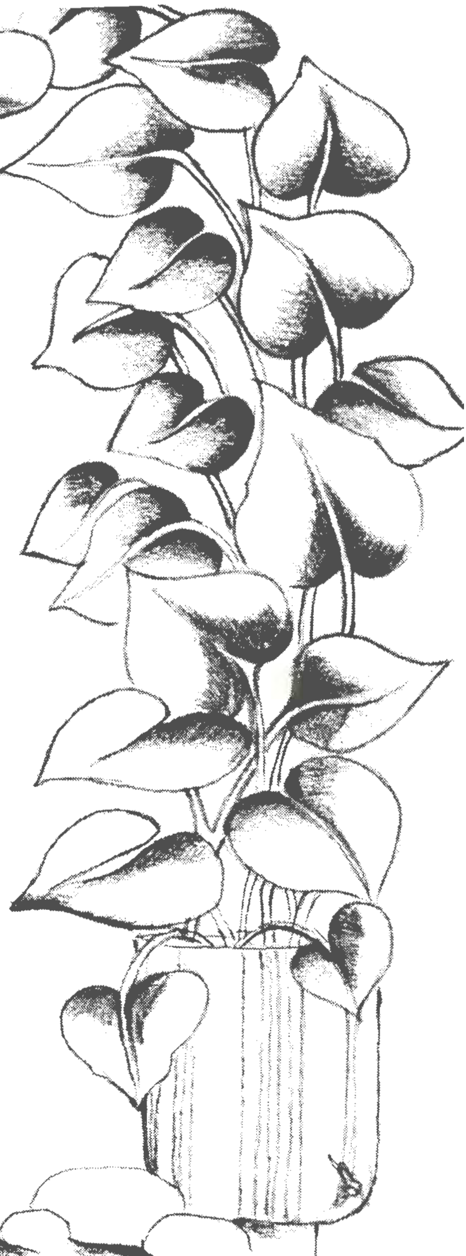

Wakamin k'o oxk'al waqi' nujuna', yin tz'uyül chi ruwäch rumujal ri wachoch, chöj silan yitzu'un apo, ninnojij janipe' b'anatajnäq rik'in nuq'a' y ronojel wajowaxik koma ri nuwinaq y ri nutinamit, roma ke re' rub'anikil jantape' ri k'aslemal.

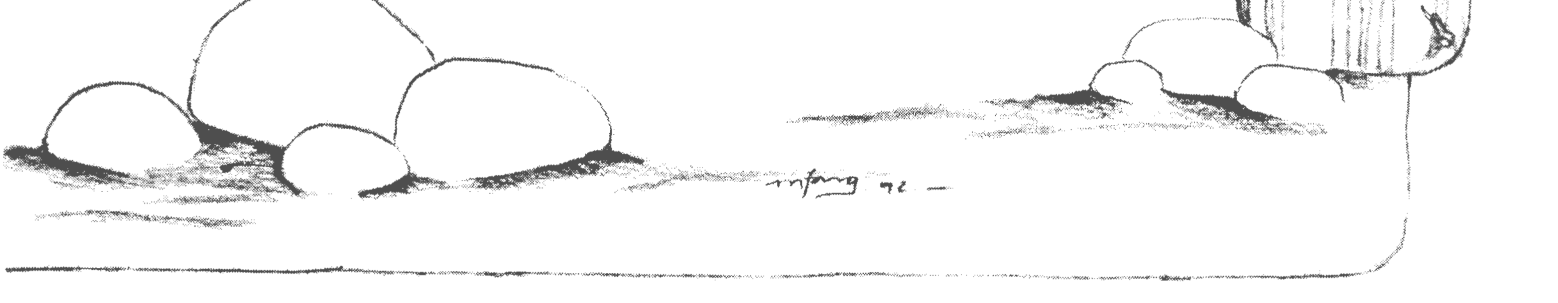

USAID

UNESCO